УДК 929.52

Исмаил Балы оглу Умудлу

ИДЕЛ-УРАЛ БУЕ ТАТАР МОРЗАЛАРЫ ТЕРЕГУЛОВЛАР НӘСЕЛЕ ҺӘМ АЗӘРБАЙҖАН

В статье рассматривается одна ветвь генеалогии знаменитого Волго-Уральского татарского дворянского рода Терегуловых, которая с первой половины XIX века была тесно связана с Азербайджаном, его общественной жизнью, театральной и музыкальной средой. В качестве основного документа здесь взята старинная поколенческая картина рода Терегуловых, хранившаяся в бакинской семье Султановых, подписанная главой семьи Терегуловых – отставным военным строителем Мурзой Сафаром, который жил в XIX веке в Тифлисе. Обзорное описание дополнено генеалогическими сведениями и представлено более подробно.

Ключевые слова: Терегуловы, Еникеевы, татары, Гаджибеков, Магомаев.

The article discusses one branch of the genealogy of the famous Volga-Ural Tatar noble family Teregulovs, who has been closely associated with Azerbaijan since the first half of the 19th century,with its social life, theatrical and musical environment. In this,an old generational painting of the Teregulov family, kept in the Bakufamily of the Sultanovs, signed by the head of the family Teregulovs retired military builder Murza Safar, who lived in the 19th century in Tiflis, is taken as the basic document. The overview description is supplemented with genealogical information and is presented in a more detail.

Keywords: Teregulovs, Enikeevs, Tatars, Hacibeyov, Magomaev.

Мәсьәләнең куелышы

Гаилә тарихларын күзәткәндә, кайвакыт гаять бай интеллектуаль күренеш ачыла. Чыгышлары белән Идел-Урал буе татарларыннан булып, кан-кардәшлеккә һәм мөселманлыкка тугры Терегуловлар гаиләсе мисалында моңа без тагын бер кат инанабыз. XIX гасырның икенче яртысы – XX гасырның беренче яртысында азәрбайҗан милләтенең хәзерге этно-мәдәни йөзен формалаштыруга үзләреннән саллы өлеш керткәннәр алар. Мәгълүм булганча, бу морзалар нәселенең бер тармагы Кавказ һәм Азәрбайҗан белән тыгыз бәйләнгән, аның вәкилләре илебезнең мәдәни тормышында якты эз калдырганнар һәм биредә күренекле төрки-азәрбайҗан нәселләре белән туганлашканнар. Бу хәл үзе үк Терегуловлар шәҗәрәсе белән кызыксынуны бермә-бер арттыра. Әмма авторның 2004 елда ачык ресурсларда басылып чыккан газета мәкаләсеннән [Умудлу] һәм [ASE. Cild IX] төрле публикацияләрдәге өзек-өзек генеалогик мәгълүматлардан [ASE. Cild IX; Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası] тыш, моңарчы Терегуловлар шәҗәрәсенең азәрбайҗан тармагы турында бер генә тирәнтен тикшеренү дә булмады. Гәрчә Терегуловлар нәселенең башка тармаклары, төрки дөньяда иң кызыклы нәселләрнең берсе буларак, татар

генеалогы Сәед морза Еникеев [Еникеев] тарафыннан өйрәнелгән булса да. Интеллектуаль, фәнни-техник күрсәткечләре буенча бу нәселне Россиянең башка иң күренекле фамилияләре белән бер рәткә куярга мөмкин.

Бакуда яшәүче Солтановлар гаиләсендә сакланган кәгазьләр арасында Терегуловлар шәҗәрәсе дә табыла, анда әлеге нәселнең XVI гасырдан алып XIX гасырга кадәр яшәгән вәкилләренең исемнәре, эзлеклелек саклап, аска таба кими бару тәртибендә теркәлгән. Бу мәкалә Идел-Урал буе татар морзалары Терегуловлар нәселе шәҗәрәсенең Кавказ һәм Азәрбайҗан белән бәйле тармагын тагын да тулырак өйрәнүгә үз өлешебезне кертү максаты белән язылды.

Бәян

Мәрхүм Алангу ханым Надир бәк кызы Солтанованың (кыз фамилиясе Гаибова, Кавказ мөфтие Гусейн әфәнде Гаибовның (1830–1917) оныгы) гаилә архивында сакланган бу документлар белән мине дустым Назим Солтанов таныштырды. 150 ел элек язылган, саргаеп беткән кәгазьләрне игътибар белән өйрәнгәннән соң, Азәрбайҗанга күпсанлы лаеклы шәхесләр биргән Терегуловлар нәселенең шәҗәрәсе турында шактый яңа мәгълүматлар билгеле булды. Әлеге иске кәгазьләр арасында очраклы рәвештә Терегуловлар шәҗәрәсенә юлыгу (аңа морза Сәфәр Богдал углы Терегулов татар телендә болай дип язып кул куйган: *«Murza Səfər Boğdal oğlu Terequlof qollum qoydum».* Идел-Урал буенда яшәгән шушы югары сословие вәкилләре – морзалар (кенәзләр) чыккан күренекле татар нәселенә карата кызыксыну тудырды һәм аларның Кавказ-Азәрбайҗан тармагына ачыклык кертү теләге уятты.

Документлар өйдә сакланган: Алангу ханымның – беренче төрки пианистка Хәдиҗә ханым Гаибованың (кыз фамилиясе Мөфтизадә (1893–1938), сәяси репрессия корбаны) әнисенең әбисе Зөләйха ханым була. Ул да бу вакытта бөтен гаиләләре белән Тифлистә яшәгән Терегуловлар нәселеннән чыккан. Еш кына без чыганакларда бу нәселнең башка вәкилләре, Үзбәк Хаҗибәков һәм Мөслим Магомаевның туганнары турында өзек-өзек хатирә-истәлекләргә юлыга идек. Әлбәттә, бу факт үзе үк документка карата миндә зур кызыксыну уятты. Иң мөһиме – алар арасында мин морзалар – Терегуловларның үзләре тарафыннан имзаланган шәҗәрәсенә (таблица рәвешендә) тап булдым.

2007 елда нәшер ителгән «Үзәер Хаҗибәков» энциклопедиясендә Терегуловлар нәселе турында кыска гына әйтеп кителә: *«Нәсел башында торган Сәфәр ага Терегулов – Идел буе татарларыннан. Егерме ел Кавказда инженерлар полкында хезмәт итеп, армиядән кайтканнан соң, С. Терегулов 1845 елда гаиләсе – хатыны, ике улы Хәсән һәм Ибраһим, кызы Фатыйма белән бергә Тифлискә күчеп китә. Хаҗибәковның каенатасы – аның кайнишләре Хәнәфи белән Алиның әтисе – Хәсән Сәфәр ага углы Терегулов (1835–1911)*

мәгърифәтче, җәмәгать эшлеклесе булган. 1889 елда ул абыйсы Ибраһим белән берлектә Тифлистә рус-татар мәктәбе ачкан. Хәсән ага да Тифлистәге сөнни-татар (Идел буе) мәчетенә җитәкчелек итә. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: ул вакытта Кавказдагы рус армиясендә Идел буе татарларыннан булган шактый күпсанлы солдат һәм офицерлар хезмәт иткән. Аларга татар телендә гыйбадәт кыла торган мәчет кирәк булган. Моннан тыш, Тифлистә яшәгән сөнниләрнең башкалары да шушы мәчеткә йөргәннәр. Хәсән ага белән Ибраһим ага болардан тыш хәйрия эшчәнлеге белән дә шөгыльләнгәннәр» [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s.200].

Әмма минем кулыма төшкән генеалогик документта күп нәрсәләргә ачыклык кертәчәк мәгълүматлар тупланган иде. Югыйсә ул нәсел башы Сәфәр морза Терегуловтан башланып, тифлисле **Сәфәр морза Терегуловка** кадәр язмаларны үз эченә алган шәҗәрә генә кебек. Бу документта Сәфәр морзаның, төрки традиция буенча, «җиде буынга кадәр» бабалары саналган: Сәфәр морза Терегуловның улы Ибраһим, Ибраһимнан Нугай бәк туган. Нугай бәктән – улы Бигай, Бигайдан – улы Мансур, Мансурдан – Багдал, Багдалдан – Тифлистә хезмәт иткән Сәфәр. Шунысын да ассызыклап китик: Сәфәр морзадан Багдалга кадәр һәр буынны бердәнбер ир бала дәвам иткән. Бары тик соңгысы – Сәфәр аганың гына (хәрби хезмәткәр) ике улы (Хәсән һәм Ибраһим) булган. Аерым билгеләп үтәргә телим: татар аксөякләренең югары катлавы булган «морзалар» бездә югары сословие кешесен белдергән «мирза» сүзе (*«төрки-татар дипломатиясе»* буенча (Мирза Казимбәк)) белән бер үк мәгънәгә ия, һәм бу титул гарәп телендәге «мир» яки «әмир»дән килеп чыккан. Мирза Казимбәк язганча, рус хезмәтенә күчкән татар морзалары титуллары белән кенәзләргә тиңләштерелгән [Kazım Bəy, s. 218]. Күрүебезчә, Кавказда Сәфәр морза үзе дә, аның ике улы Хәсән белән Ибраһим да җирле мөселман дворяннары кебек *ага* (бәккә тиң) титулын йөрткәннәр.

Әлеге шәҗәрәдә Сәфәр морзаның атасының исеме – Богдал / Багдал да игътибарны җәлеп итә. Күрәсең, татарларны көчләп чукындыру чорында төрки-татарлар арасында популяр булган *Тәрбирде* (Тәңребирде, Тариверди,) дигән исем *Богдал*га, ягъни «Алла бирде»гә әйләнгән булса кирәк.

Нәсел башында торган Сәфәр морза Терегуловның фамилиясе азәрбайҗанча *Тәңрекулиев*, әмма кайбер көньяк сөйләшләрдә шулай ук *Тәр-гулу* варианты да очрый, тагын берсе бар: *Тәңребирде (Танрыверди) / Тарверди.*

Сәфәр Терегулов Мәскәүдә туган, аның гаиләсе шәһәр үзәгендә, Татар бистәсендә яшәгән. Татарларны көчләп христианлаштыруга карамастан, алар ислам диненә тугры калганнар [Хамидуллин]. Кавказда алар хәрби-төзелеш отряды составында булганнар. Төньяк Кавказда да да, Көньяк Кавказда да да алар, башлыча, күперләр төзегәннәр, кайчакта искеләрен яңартканнар. Сәфәр морзаның балалары

Владикавказда туган. Хәрби хезмәттән соң ул даими яшәү урыны итеп нәкъ менә Тифлисне сайлаган, чөнки ул вакытта инде биредә Идел буе татарлары җәмгыяте оешкан. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: 1832–1840 елларда Казан татары Таҗеддин Мостафин бөтен Кавказ мөфтие булып торган. Бу өммәт өчен гыйбадәт кылуны татар телендә үткәрә торган мәчет кирәк булганлыктан, кайбер мәгълүматларга караганда, шәһәрнең электә җимерелгән сөнниләр мәчетен нәкъ менә Сәфәр морза торгызган [Хамидуллин].

Патша дәвере Кавказ арты мөселман диния нәзарәтенең (сөнни юнәлеш өйрәтмәсе) архив фондларында Тифлис мәчетендәге мәхәллә кешеләренең рухи тормышын чагылдырган күп кенә материаллар саклана. Әлеге мөселманнарның күбесе Идел буе татарларыннан чыккан. Нәзарәт әгъзалары составындагы дин әһелләре арасында да Идел буе татарлары булган. Кайбер мәгълүматларга караганда, Сәфәр морза Терегулов бу мәчетнең имам-хатыйбы вазифаларын башкарган һәм шәһәр халкы арасында зур хөрмәт казанган. Ул шушы мәчет каршындагы мәдрәсәдә укыткан, аның күп кенә шәкертләре соңыннан хәрби уку йортларына укырга кергән. Шәкертләр исемлегеннән күренгәнчә, бу мәдрәсәдә шәһәрдән генә түгел, ә бөтен Кавказдан җыелган егетләр укыган. Моннан тыш, шул заман тәртипләре буенча, бу мәчеткә җәмәгать намазына Тифлиснең башка мөселман-сөнниләре дә йөри торган булган. Вакытлар узу белән, Тифлискә, һ.б. шәһәрләргә Идел-Урал буеннан килеп төпләнгән татарлар Көньяк Кавказ мөселманнары тирәсенә тупланганнар. Бер генә факт: чыгышы белән Оренбург морзаларына барып тоташкан Тәүхеддин Нурпай углы Мамлеев (1850– ?), 1875 елда Елисаветполь (Гәнҗә) губернасы Казакъ өязе Сәлахлы авылында рус-татар мәктәбе ача һәм дүрт ел шунда укыта [Umudlu, s. 155]. Төбәктә шактый абруйлы кеше санала. Сәлахлы авылы шәкертләреннән кайберәүләр, ә алар тулы бер бер плеяда хасил итә, соңрак Кавказ мөселманнары арасында мәгърифәт таратуда сизелерлек роль уйнаганнар. 1980 еллар ахырына кадәр Идел буе татарлары общинасы (гәрчә аз санлы булса да) күпмилләтле Тифлистә яшәвен дәвам итә; әлеге сөнниләр мәчете җирле татарларның этник-социаль тәңгәллеген саклауда гаять мөһим роль уйный.

Татар авторлары Терегуловларның халкыбыз арасында (һәм күпмедер дәрәҗәдә бөтен Россиядә) бик атаклы нәсел булуы хакында бердәм фикерне хуплыйлар [Хамидуллин]. Татар генеалогы Сәид морза Еникеев фикерләренә таянсак, татар морзалары Терегуловларның вәкилләре Еникей морза Кульдяшевның нәсел дәвамчылары булып торалар (аның улы Терегул аша) [Еникеев, s. 302–303]. Ягъни Терегуловлар Еникеевләрнең бер тармагын тәшкил итә, һәм Тифлистә яшәгән Сәфәр морза Терегуловның шәҗәрәсенә караганда, нәсел башлыгына кадәр тагын 3 буын өстәлә: Еники морза – Терегул – Тәрбирде (Тенәш) – Сәфәр морза. Шулай итеп, без Терегуловлар нәселенең 10 нчы буынын да күрәбез.

Нәсел Алтын Урда ханы Биханнан башланып китә. Еникеев мәгълүматларына караганда, нәсел башы Еники морза (Янәки бәк) Кульдяшев (Янәки бәк – Кульдяш бәкнең улы, Кульдяш бәк, үз чиратында, – Биханның оныгы) чама белән XVI гасыр башында Мәскәү дәүләтенә вассаллык бәйлелегендә торган Темников кенәзлегендә хезмәт иткән. Алдагы гасырларда аның өлкән улы Терегулның нәсел дәвамчылары Тамбов, Саратов һәм Оренбург губерналарында яшәгән.

XIX гасыр Тифлисенә әйләнеп кайтыйк. Аталарының эшен уллары дәвам итә. Тифлиснең мактаулы гражданины (мөселман агалары өчен шундый категория булган) Хәсән ага Сәфәр ага углы Терегулов (Владикавказда туган) сөнниләр мәчетенең имам-хатыйбы да булган. 1880 елда абыйлы-энеле Хәсән ага белән Ибраһим ага Тифлистә рус-татар мәктәбе ачалар, анда малайлар һәм кызлар бергә укый, ә бу – Кавказ мөселманнары даирәсендә гадәти булмаган күренеш. Хәсән ага Фәхретдин Акмаевның кызы – Раббия ханым Акмаевага өйләнгән булган; ул да Мәскәүнең татар бистәсеннән [Хамидуллин]. Аларның күп балалы гаиләсендә өч малай һәм биш кыз үскән: Мәмәд-Хәнәфи, Рамазан, Али, Бәдигыльҗамал, Хөсниҗамал, Мәликә, Әминә, Мәрьям.

Аларның кыскача биографияләренә тукталып китик.

Мәмәд-Хәнәфи (Хәнәфи) Хәсән углы Терегулов (7.11.1877, Тифлис – 18.12.1942, Баку) җырчы, театр эшлеклесе, Хезмәт герое (1927) булган. Кавказ арты укытучылар семинариясен тәмамлаганнан соң (1899), Иреван губернасының Аштарак авылында, шулай ук Бакуда мөгаллимлек иткән. 1917 елда ул Идел буе татарларының Бакудагы «Берлек» эшчеләр оешмасын җитәкләгән. 1918 елда Азәрбайҗан башкаласында большевик әрмәннәр отрядлары тарафыннан оештырылган канлы март суешыннан соң, башка сәяси эшлеклеләр белән бергә Хәнәфи дә Әстерхан шәһәренә күчеп киткән. Анда ул атаман Дутовның Уралдагы һөҗүмен бастыруда катнашкан. Бакуга 1920 елдан соң гына әйләнеп кайткан.

Аннары, 1942 елга кадәр, төрле җаваплы урыннарда эшләгән. Башта ул Азәрбайҗан БКП ҮКда бүлек мөдире итеп билгеләнгән, аннары – Аз.ССР Халык Комиссарлары Советында Сәнгать идарәсе башлыгы вазифаларын үтәгән. Беркадәр вакыт Матбугат буенча Баш идарә начальнигы, ниһаять, Азәрбайҗан ССРның фото-кино идарәсе оештыручысы һәм җитәкчесе булган. Ә үзенең җырчылык талантын ул Үзәер Хаҗибәков һәм Мөслим Магомаевның опера куелышларында төп башкаручыларның берсе буларак гамәлгә ашырган. Моннан тыш Хәнәфи Терегулов – опера хорын оештыручыларның берсе [ASE. Cild IX, s. 205; Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 200].

Хәнәфи Терегулов Любовь Берковна Ханинага өйләнгән. Улы Давид Терегулов (1912–1982) һәм кызы Тамара Терегулова (1917–1988) Мәскәүдә яшәгәннәр. Давид Терегулов инженер-нефтьче белгечлеге алып, озак еллар СССР Дәүләт планы бүлеге җитәкчесе булып эшләгән, күпмедер вакыт АКШта дипломатик хезмәт үтәгән. Аның шулай

ук музыка белеме дә булган. Давид Терегуловның улы – Евгений (1950–2011), кызлары – Татьяна һәм Тамара.

Тамара Хәнәфи кызы Терегулова Азәрбайҗан дәүләт консерваториясен фортепиано классы буенча тәмамлаган. 1945 елда, укуын гел «бишле» билгеләренә генә тәмамлап, шунда ук Казан дәүләт консерваториясе ректоры, композитор Нәҗип Җиһанов чакыруы буенча Татарстанга киткән. 1966 елга кадәр Казан консерваториясенең фортепиано факультетында укыткан, ә 1966–1974 елларда Ерак Көнчыгыш сәнгать институтында шул ук вазифаны башкарган. Казанда дөнья куйган. Аның Наталья исемле кызы булган.

Хәнәфинең абыйсы **Рамазан Терегулов** турында без бик аз беләбез. Шунысы бәхәссез: аның кызы – Азәрбайҗанның атказанган артисткасы **Алия Рамазан кызы Терегулова** (1913–1968), Бакуда югары музыкаль белем алып, Музыкаль комедия театрында эшләгән. Филармония, Яшь тамашачы театры сәхнәләрендә чыгыш ясаган. 1955 елда Мәскәүгә киткән, Вахтангов исемендәге театрда хезмәт куйган. Гомеренең соңгы елларын Мәскәүдә уздырган һәм шунда вафат булган.

«Үзәер Хаҗибәков» энциклопедиясендә **Али Хәсән углы Терегулов** (1883–1950) турында түбәндәге мәгълүматлар бар: педагог, җәмәгать эшлеклесе, Үзәер Хаҗибәковның иң якын дусларыннан берсе. Кавказ арты укытучылар семинариясендә (Гори шәһәре) башланган танышлык көчле дуслыкка әверелгән, ә аннары туганлык бәйләнешләре белән дә ныгытылган. Семинарияне тәмамлаганнан соң Али Хәсән углы Терегулов укытучылык эше белән шөгыльләнгән, ә соңрак Бакуга күченеп киткән, «Бертуган Хаҗибәковлар» труппасына кергән. «Ләйлә һәм Мәҗнүн» операсының премьерасында аңа мактаулы беренче скрипка роле бирелгән [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 200].

Бәдигыльҗамал (бу гаҗәеп матур хатын-кыз исеменең азәрбайҗанча версиясе – Багдагөл) 1910 елда булачак композитор Абдулмөслим (Мөслим) Магомаевка (1885–1937) кияүгә чыккан. Аларның ике баласы туган, Җамаледдин (1910–1977) – инженер һәм дәүләт эшлеклесе; Мөхәммәд (Магомед) – театр рәссамы, мультипликатор, СССРның Халык артисты Мөслим Магомаевның әтисе, 1945 елның апрелендә Берлинда һәлак булган. Бәдигыльҗамал ханым 1967 елда вафат.

Хөснижамал Хәсән кызы Терегулова (1901–1999) – сәнгать белгече, Азәрбайҗан опера һәм балет театры директоры һәм башкалада Үзәер Хаҗибәйли музей-йортының беренче директоры булган мәрхүм Рамазан Хәмзәт углы Хәлиловның әнисе [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 108].

Мәликә Хәсән кызы Терегулова (1893–1966) 1910 елда булачак композитор Үзәер Хаҗибәйлигә (1885–1948) кияүгә чыга. Мәликә Терегулова Тифлистә Кенәз хатыны Ольга Федоровна исемендәге Беренче хатын-кызлар гимназиясенең 4 нче сыйныфын

тәмамлый. 1909 елдан башлап Бакудагы 10 нчы, 7 нче, 8 нче һәм 4 нче рус-татар мәктәпләрендә татар һәм азәрбайҗан телләрен укыта.

1920 елдан соң, Көнчыгыш консерватория гамәлгә куелгач, әлеге югары уку йортына укырга керә һәм музыка теориясен үзләштерә. Ире үлгәч, Бакуда – «Аршин мал алан» музыкаль комедиясе һәм Мәскәүдә «Күруглы» операсы клавирларын бастыру өстендә күп эшли [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 80; Səfərov].

Аларның балалары булмый. Үзәер аганың әтисез калган оныгы Солтан Исмәгыйль углы Хаҗибәковны (1919–1974) 10 яшеннән тәрбияләп үстерәләр. Ул киләчәктә композитор, дирижёр, СССРның Халык артисты була [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 80].

Әминә Хәсән кызы Терегулова 1908 елда «Ниҗат» хәйрия җәмгыятенең Баку хатын-кызлар бүлекчәсен гамәлгә куючыларның берсе була. Ул Кавказ арты укытучылар семинариясен тәмамлаган (1905), 1920 елдан соң Азәрбайҗанда культура революциясен оештыручыларның берсе булган, репрессияләнгән Пәнаһ Алекпер углы Гасыймовка (1881–1937) кияүгә чыккан [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 130]. Аларның улы Һидаять, кызлары Адилә һәм Нигяр дөньяга килгән.

Мәрьям Хәсән кызы Терегулова (1897–1954) Тифлис хатын-кызлар гимназиясен тәмамлаганнан соң (1911) Бакуга килгән һәм гомеренең ахырына кадәр биредә төрле мәктәпләрдә укыткан. Губад Абдулла углы Гасыймов (1896–1993) белән гаилә корып җибәргәннәр. Губад Гасыймов тарих буенча фәлсәфә докторы, музыка буенча музыка тарихчысы, «Үзәер Хаҗибәков» (1949) һәм «Үзәер Хаҗибәков. Библиография» (1985) монографияләре авторы буларак танылган. Бөек Үзәер бәкнең әдәби һәм фәнни мирасын җыю, төзү һәм бастыру буенча күп эшләгән [Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası, s. 129].

Ибраһим Сәфәр углы Терегуловның ике кызы булган: Рәхилә һәм Зөләйха ханымнар.

Рәхилә Ибраһим кызы Терегулова педагогик белем алган. Бакуга килгәннән соң шушы өлкәдә эшләгән һәм язмышын 1906 елдан башлап «Ниҗат» хәйрия җәмгыяте эшендә актив катнашкан Мәхти бәк Хаҗибабабәков (1871–1925) белән бәйләгән. Әлеге оешма демократик карашлы төрки зыялыларны берләштереп торган.

Рәхилә ханым да бу эшкә кушылып киткән, Бакуда «Ниҗат» ширкәте каршындагы 3 нче хатын-кызлар рус-татар мәктәбенә җитәкчелек иткән. 1914 елдан ул инде «Баку мөселман хатын-кызлар хәйрия җәмгыяте» эшендә рәис урынбасары сыйфатында актив катнаша башлаган. Мәхти бәк Шамахы дворяннарыннан чыгып, үз ватанының патриоты булган.1918 елның 28 маендагы Азәрбайҗанның Бәйсезлеге Декларациясен ул имзалаган.

Зөләйха Ибраһим кызы Кавказ артының мәрхүм мөфтие Мәмәд әфәнде Мөфтизадәнең (1821–1872) улы Осман бәккә (1853–1909) кияүгә чыккан. Ул сарай киңәшчесе, ызанлау мәсьәләләре буенча чиновник дәрәҗәсенә ирешкән. Бу никахтан Мәмәд бәк белән Хәдиҗә

ханым туган. Мәмәд бәк 1918 елда Төркиягә күчеп киткән, шуннан соң, билгесез сәбәпләр аркасында, аның белән бәйләнеш өзелгән. Алда әйтелгәнчә, Хәдиҗә ханым Мөфтизадә соңрак мөфти булган Гусейн әфәнде Гаибовның улы – элемтә юллары инженеры Надир бәкнең (1874–1941) хатыны булган [Umudlu, s. 626].

Фатма Сәфәр кызы Терегулова Владикавказда туган, шунда ук кызлар гимназиясен тәмамлаган һәм авыл мәктәбендә укыткан. Беренче бөтендөнья сугышы чорында ул Тифлистә Мөселман хатын-кызлар җәмгыяте тарафыннан оештырылган ятимнәр йортын җитәкләгән. 1922 елдан Баку хатын-кызлар семинариясендә тәрбияче хезмәтен башкарган. Соңыннан 1936 елга кадәр Бакуда Хатын-кызлар клубы каршындагы балалар бакчасында мөдирлек иткән.

Шул рәвешле, Терегуловлар нәселенең азәрбайҗан тармагын мөмкин кадәр тулы ачыкланды дип санарга мөмкин.

Әдәбият

ASE. Cild IX. Bakı: 1986.

Kazım Bəy, Mirzə. Müridizm və Şamil. Bab və babilər. Uyğurlar / tərcümə – İsmayıl Umudlu. Bakı: Hədəf Nəşrləri, 2015. 432 s.

Səfərov, Rafiq. Pedaqoq, maarifçi, musiqişünas. Dahi bəstəkarın həyat yoldaşı Məleykə xanım Hacıbəyovanın bioqrafiyasından bəzi qeydlər // «Azərbaycan» qəzeti. 2020. 7 mart. S. 4.

Umudlu, İsmayıl. Salahlı eli. Etnoqrafik araşdırma/ İsmayıl Umudlu. Bakı: Apostroff, 2011. 912 s.

Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası. Bakı: ŞƏRQ-QƏRB, 2007. 262 s.

Еникеев, Саид Ханафиевич. Очерк истории татарского. Уфа: Гилем, 2007.

Умудлу, И.Б. Татарский род Терегуловых. И о том, как они породнились с Азербайджаном // Зеркало (Баку). 176 (1921), приложения «История». № 1. 2004. 11 сент.

Хамидуллин, Лирон. След татарских мурз на Кавказе // Идель. URL: idel-tat.ru (мөрәҗәгать көне: 10.08.2020).

Исмаил Балы оглу Умудлу,

Азәрбайҗан Милли Фәннәр академиясе Археология, Этнография һәм Антропология институтының тарихи этнография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре